

Makro İktisadi Denge Tartışmalarındaki Üretim, Nüfus ve Doğa İlişkisinin Biyomerkezci ve Toplumsal Temelli Ekolojik Tartışmalara Yansıması

The Reflections of Debate of the Production, Population and Nature Relations in Macroeconomic Balance to the Biocentric and Sociocentric Ecological Approaches

Ferda UZUNYAYLA¹

Article Info

Article History:

Date Submitted: 03.11.2019

Date Accepted: 01.12.2019

Jel Classification

Q50, Q56, Q57

Keywords:

Deep Ecology

Social Ecology

Nature-Society-Economy Relations

Abstract

While the effect of the relationship between production, population and nature on the economic balance is discussed in terms of “steady state” with a pessimistic point of view in the analysis of classical economists, it is studied with an optimistic perspective by neoclassical economists that the natural resource constraints will not create any obstacles to growth because of the substitution effect and technological innovations. However, this type of economic analysis has been criticized because it deals with natural resources for production and growth and thusly has a human-centric perspective. The aim of this study is to examine how these economic debates are surveyed in ecological approaches. In this context, how the two prominent ecological approaches, Deep Ecology and Social Ecology examine the issue of production and population, and what is the difference in their analysis will be discussed within the scope of the study.

Özet

Üretim, nüfus ve doğa arasında kurulan ilişkinin iktisadi denge üzerindeki etkisi, klasik iktisadi tartışmalarda “durgun durum” olarak ifade edilen kötümser bir bakış açısıyla analizlere girerken, neoklasik iktisatçıların tartışmalarında ise ikame etkisi ve teknolojik yeniliklerle doğal kaynak arzındaki kısıtın büyümenin önünde hiçbir engel yaratmayacağı şeklindeki iyimser bir bakış açısıyla incelenmiştir. Ancak bu tip iktisadi analiz biçimleri, doğal varlıkları yalnızca üretim, büyüme ekseninde ele alması ve dolayısıyla insana faydası üzerinden insan merkezci bir bakış açısı taşımaları nedeniyle eleştirilmiştir. Çalışmanın amacı, bu iktisadi tartışmaların, ekolojik yaklaşımlarda nasıl ele alındığını incelemektir. Bu bağlamda iki öne çıkan ekolojik yaklaşım olarak Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekolojinin üretim ve nüfus meselesini nasıl incelediği ve analizlerindeki farklılığın neler olduğu, çalışma kapsamında ele alınacaktır.

¹ Dr.Öğretim Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisat Bölümü, ferdauzunyayla@gmail.com

1. Giriş

İktisadi tartışmalarda üretim, nüfus ve doğa arasındaki ilişki, iktisadi dengenin nasıl etkileneceği üzerinden ele alınırken; ekolojik tartışmalarda bu ilişki doğa eksenli incelenmekte bunun ekolojik ve toplumsal boyutuna odaklanılmakta ve bu ilişkinin iktisadi tartışmalardaki ele alınış biçimi eleştirilmektedir. Ancak ekolojik tartışmalar da kendi içinde homojenlik taşımamakta, bazılarında doğa merkeze alınıp, ekolojik sorunlar birey temelli bir eksenle (örneğin nüfus artışı, tüketim üzerinden) incelenirken; bazılarında ise üretim, nüfus ve doğa ilişkisi toplumsal sisteme ve toplumsal yapıdaki kurum ve ilişkilere vurgu yapılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın amacı, iktisadi tartışmalarda yer alan üretim, nüfus ve doğa ilişkisinin özellikle 1960'lardan sonra ekolojik sorunlara farkındalığın artmasıyla gelişen ekolojik tartışmalardaki yansımalarını incelemektir. Bu çerçevede çalışma kapsamında iki temel ekolojik yaklaşım olarak, incelemelerini biyomerkezci bir bakış açısıyla sürdüren "Derin Ekoloji" yaklaşımı ve daha toplum merkezli bir analiz yapan "Toplumsal Ekoloji" yaklaşımı incelenecektir. Öncelikle bunların temel ilkeleri ardından ekolojik açıdan üretim ve nüfus meselesine nasıl baktıkları ele alınacaktır. Ekolojik sorunların incelenmesinde, nüfus ve üretimin nasıl ele alınabileceğine ilişkin bir değerlendirme ise sonuç bölümünde yapılacaktır. Ancak bu yaklaşımların incelemesine geçmeden önce üretim, nüfus ve doğa ilişkisinin iktisadi tartışmalarda nasıl ele alındığına kısaca değinilecektir.

İktisadi tartışmalarda üretim, nüfus ve doğa ilişkisinin iktisadi denge üzerindeki etkisi en açık biçimde klasik iktisatçıların "durgun durum" olarak ifade ettiği sabit üretimli, sabit nüfuslu modelde tartışılmıştır. Bunu izleyen neoklasik iktisadi analizlerde ve 1970'lerden itibaren geliştirilen ekonomik büyüme modellerinde ise doğal kaynakların bir sınırı olduğu düşüncesi bir kenara bırakılarak, doğal kaynakların üretim dolayısıyla ekonomik büyüme önünde bir engel yaratmayacağına dayalı analizler yapılmıştır.

Klasik iktisatçılar, her ne kadar nedensellik ilişkisini birbirinden farklı biçimlerde kursalar da analizlerinde doğal kaynak arzındaki sınırlar nedeniyle, nüfus artışı uzun dönemde bir üretim sınırı yaratmakta ve dolayısıyla dengeyi etkilemektedir. Örneğin Adam Smith, sermaye birikimindeki artışın nüfus artışına yol açacağına ve nüfusun toprağın besleyebileceği sınıra ulaştığında oluşan rekabet ve kar haddindeki düşüş nedeniyle durgunluğun oluşacağına yönelik

bir analiz yapmıştır (Smith, 2006: 103-104). David Ricardo ise sermaye birikim sürecinin gelişiminin zorunlu sonucu olarak ülkede nüfus artışı dolayısıyla gıda sağlanmasında zorluklarla karşılaşılacağını ve bunun ücretleri ve rantı artırıp karları düşürmesi nedeniyle üretim ve ekonomik denge üzerinde durgunluk yönünde bir etkiye sebep olacağını belirtmiştir (Ricardo, 2007: 254). Thomas Malthus ise nüfus artışını analizinin merkezine oturtmuş, nüfus ile gıda maddeleri arzının artış oranındaki eşitsizlik nedeniyle ekonomik büyümenin diğer bir ifadeyle üretimin nasıl etkilenebileceğini ele almıştır (Malthus, 1967, 145-149). Nüfus kuramı, nüfusun geçimlik vasıtalarla sınırlandırıldığına, geçimlik vasıtalar arttığında nüfusun da arttığına, ancak nüfusun koruyucu ve olumlu denetimler yoluyla sınırlanabileceğine dayanmaktadır. Klasik iktisatçıların analizinde, iktisadi dengeler açısından üretim ve nüfus ilişkisi özellikle doğal kaynakların kıtlığı ekseninde sürdürülen bir tartışmayla öne çıkmıştır.

Neoklasik iktisatçılar, iktisadi denge tartışmalarını arz ve talep kanunlarına bağlı bir piyasa dengesi üzerine kurmuşlardır. Hane halkı ve firmalar arasında mal, hizmet ve para akışına dayalı kapalı bir piyasa sisteminde, doğal çevre, ekonomik sistemin bir alt unsuru olarak ele alınmakta ve doğal kaynaklar ikame edilebilir ve sermaye tarafından üretilebilir olarak görülmektedir. Neoklasik iktisatta, doğanın dışsal kaynaklarının tükenmez ya da asgari kullanımını sağlayan teknolojinin var olduğu şeklindeki varsayım nedeniyle büyümenin önünde biyofiziksel sınırların olmadığına ilişkin bir analiz yapılmaktadır (Nadeau, 2003: 8-9). Doğal kaynaklara değinmeyen soyut bir kıtlık kavramını benimseyen neoklasik iktisat, insanların istek ve tercihleriyle bunların nesnel karşılıkları üzerinden bir kıtlık açıklaması yapmıştır.

1970'lerde ekolojik hareketlerin gelişmesi ve Roma Kulübü'nün raporlarıyla birlikte üretim, nüfus ve doğa arasındaki ilişki, büyümenin biyofiziksel sınırları üzerinden yoğun biçimde tartışmaya açılmıştır. Ancak neoklasik iktisatçılar, geliştirdikleri büyüme modellerinde kaynakların ikamesine ve teknolojik gelişmeye dayalı iyimser bakış açısını sürdürmüştür. Nordhaus, Dasgupta, Solow geliştirdiği modellerde, fiziki, sosyal ve beşerî sermayedeki artışla ekolojik varlıkların daha etkin kullanımının sağlanması yoluyla ya da ikame etkisiyle ekolojik tahribatın diğer sermaye formlarına yapılan yatırımlarla telafi edilmesi yoluyla büyümenin sürdürülebileceğini belirtmiştir (Çınar, 2015: 174-176). Örneğin Solow'un büyüme modelinde doğal kaynaklar sermaye ile ikame edilebildiği sürece sermaye birikimi önünde bir engel olmayacak (Burkett, 2008: 110-113); benzer şekilde Baumol'un makro iktisadi çalışmasında

da teknolojik gelişme doğal kaynak stoklarındaki azalmaya ilişkin sorunları çözecektir (England, 2000: 426). Bununla birlikte, Solow'un modelinde nüfus artışı büyüme üzerinde olumsuz etki yaratmakta, nüfus artışı çalışan sayısında artışa neden olmasından dolayı her çalışana daha az sermaye stoku dağılımına ve böylece daha düşük gayrisafi yurtiçi hasıla düzeyinin oluşmasına yol açmaktadır (Mankiw, 2009: 237-241).

Ekolojik varlıkları yalnızca insana faydası, iktisadi denge ve büyüme çerçevesinde analizine katan yani insan merkezci bir bakış açısıyla ele alan, onların kıtlık ve kirliliğine ilişkin teknolojiye bel bağlayan iktisadi yaklaşımlar, aşağıda detaylı olarak inceleyeceğimiz biyomerkezci bir çerçevede analiz yapan "Derin Ekoloji" yaklaşımında "Sığ Ekoloji" olarak nitelendirilerek eleştirilmiştir. Toplumsal yapı ve kurumları dikkate alarak analiz yapan "Toplumsal Ekoloji" yaklaşımı ise iktisadi yaklaşımların doğayı analiz etme biçimi yanında, Derin Ekoloji'nin yalnızca doğayı analizin merkezine koyarak yaptığı incelemeleri eleştirerek, organik evrim sürecinde insanın değiştirme gücünün öneminin göz önüne alınması gerektiğini ancak insanın bu gücü toplumsal evrimle birlikte nasıl hiyerarşik ve tahakküm ilişkilerine dönüştürdüğünü ve dolayısıyla toplumsal ve ekolojik olanın iç içe geliştiğini vurgulayarak incelemesini sürdürmüştür. Çalışma bu doğrultuda bu iki yaklaşımın, iktisadi yaklaşımların aksine üretim, nüfus ve doğa arasındaki ilişkiyi nasıl ele aldığı, iktisadi yaklaşımları nasıl eleştirdiği ve bu eleştirileri yaparken doğayı merkeze alan biyomerkezci bir bakış açısı ile toplumu merkeze alarak ekolojik sorunları ele alan bir yaklaşımın arasındaki farklılığı inceleyerek ilerleyecektir.

2. Derin Ekoloji Yaklaşımı

2.1 Temel İlkeleri

1960'ların ekoloji hareketleri içinde gelişmeye başlayan ve ekolojik sorunları eko-merkezci (ecocentric) bir bakış açısıyla ele alan "Derin Ekoloji" yaklaşımının önde gelen kurucu ismi Norveçli felsefeci Arne Naess'tir. Bu yaklaşımın Naess'le birlikte diğer önemli isimleri Bill Devall ve George Sessions'tur.

Naess, 1960'larda gelişen insan-merkezci (anthropocentric) ve teknokratik çevreci yaklaşımları "sığ" olarak tanımlayarak, bunlar karşısında kendi ekolojik sorunlara yaklaşımını "derin" olarak

nitelendirmiştir. Derin ekoloji yaklaşımının, sığ ekolojiden farklılığını açıklayarak, kendi ekolojik bakış açısının temellerini atmıştır. Naess'in sığ/derin ekoloji ayrımı İskandinavya dışında 1980'lere kadar genelde bilinmezken, derin ekoloji hareketinin dünyada farkındalığının artması 1985'te Devall ve Sessions'un "Deep Ecology" kitabını yayınlamasından sonra olmuştur (Sessions, 1995). Naess'e göre, sığ ekoloji derin sorulara nadiren dokunmasından dolayı bu yaklaşımda tam bir sosyal/felsefi sorunsallaştırma bulunmamaktadır. Derin ekolojinin, sığ ekoloji karşısında farklılığını ortaya koyanın da sorduğu soruların derinlikli olması ve bunun da toplumdaki derin değişimlere olan ihtiyacın farkındalığına yol açacak olmasıdır (Naess, 1995c: 210). Naess, sığ ekoloji yaklaşımını şöyle açıklamıştır; insanların doğayla ilişkilerini düzeltmenin toplumun mevcut yapısı içinde gerçekleştirilebileceğine inanan, kirlenmeyi azaltmak için teknik gelişmelere bel bağlayan, temel sorunlara inmek yerine çevre bakanlığı ve çevre araştırmalarına daha fazla para ayırmakla sorunun çözüleceğini düşünen yaklaşımdır (Naess, 1994: 13). Naess'e göre sığ ekoloji temel sorunlardan kaçarken, derin ekoloji evren hakkındaki temel inanç ve varsayımlarla uğraşmaktadır.

Naess, sığ/derin ekolojinin bakış açısındaki farklılığı kirliliğe, doğal kaynaklara, kültürel çeşitlilik ve teknolojiye bakışları üzerinden incelemiştir: *Kirliliğe bakışları*; sığ ekoloji hava ve suyun temizlenmesine ilişkin teknolojik araştırmalara güvenirken, kirlilik yaratan endüstrilerin gelişmekte olan ülkelere ihraç edilmesi önerisinde bulunmuştur. Derin ekoloji ise kirliliğin yalnızca insan sağlığı üzerindeki etkisine odaklanmamakta, kirliliği, tüm tür ve sistemlerin yaşam koşullarını göz önüne alarak, dolayısıyla yaşamı bir bütün olarak ele alan biyosferik bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Örneğin, asit yağmurlarına karşı sığ yaklaşımın reaksiyonu, daha fazla araştırma talep ederek bundan kaçınmanın yollarını bulma ya da daha yüksek asiditeyi tolere edebilecek ağaç türleri bulma girişimi olacaktır. Derin yaklaşım ise tüm ekosistemde ne olduğuna odaklanacak ve asit yağmurlarından sorumlu olarak ekonomik koşullar ve teknolojiyi gördüğü için bunlara yönelik mücadeleye öncelik verecektir. *Doğal kaynaklara bakışları*; sığ yaklaşım kaynakların insanlar için var olduğu, özellikle zengin toplumlardaki şimdiki nesil için var olduğuna dayalı bir anlayışa sahiptir. Bu düşünceye göre, doğal kaynaklar, onları sömürmek için teknolojiye sahip olanlara aittir. Kaynakların tükenmeyeceğine dair bir düşünce vardır. Çünkü kaynaklar kılşsa bile, yüksek piyasa fiyatları onları koruyacaktır, teknolojik gelişme yoluyla ikameleri bulunacaktır. Bitkiler, hayvanlar ve doğal varlıklar, insanlar için yalnızca kaynak olarak değerlidir. Derin yaklaşıma göre ise doğal

kaynaklar ve tüm yaşam biçimlerinin doğal yaşam alanı kendi başına bir değerdir. Hiçbir doğal varlık yalnızca bir kaynak olarak kavranamaz. Bu tür bir anlayış, insanların üretim ve tüketim kalıplarının eleştirel bir değerlendirmesine yol açacak ve şu sorular açığa çıkacaktır. Üretim ve tüketimde bir artış hangi ölçüde yaşamsal ihtiyaçları tatmin edecektir? Kaynak kullanımı, tüketim yoluyla yükselen ekonomik yaşam standartlarından ziyade yaşam kalitesine nasıl hizmet edecektir? Derin ekoloji perspektifi izole edilmiş yaşam biçimlerinden ziyade ekosisteme bütünsel olarak odaklanmaktadır. *Kültürel çeşitlilik ve teknolojiye bakışları*; sığ yaklaşımda batılı endüstriyel model gelişmekte olan ülkeler için bir hedef olarak gösterilmiştir. Batılı teknolojilerin kültürel çeşitlilikle uyumlu olduğu kabul edilmektedir. Derin yaklaşım ise endüstriyel olmayan kültürlerin, endüstriyel toplumların istilasını karşısında korunmasını, yerel teknolojilerin kullanılmasını savunmaktadır. *Deniz ve Toprak Etiği*; sığ yaklaşımda, tabiat, ekosistem, nehirler ve tüm diğer doğal varlıklar parçalara ayrılarak ele alınmakta ve bu parçalar insanların, şirketlerin ya da devletin mülkiyeti olarak görülmektedir. Doğal kaynakların korunması, "fayda/maliyet analizleriyle" tartışılmaktadır. Toprak erozyonu ya da yeraltı sularının bozulması yalnızca insanlar için bir kayıp olarak ele alınmaktadır. Derin ekoloji yaklaşımı ise yeryüzünün insanlara ait olmadığını savunmaktadır. İnsanlar toprak üzerinde ikamet etmekte ve kaynakları yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmaktadır. İnsanların yaşamsal olmayan ihtiyaçlarıyla, insanlar dışındaki varlıkların yaşamsal ihtiyaçları çatıştığında hep ikincisinin göz ardı edildiğine dikkat çekilmektedir (Naess, 1995a: 71-74). Tüm bu ayrımlara işaret etmekle birlikte, Naess, gelecekte derin politikaların hükümetler tarafından benimsenmesi halinde sığ ve derin ekoloji hareketi ayrımının kendiliğinden ortadan kalkacağına inanmıştır.

Dikkat çekilen farklardan anlaşılacağı üzere sığ ekoloji yaklaşımı, doğadaki çeşitlilik ve kaynakları yalnızca insana faydası üzerinden ele almaktadır. Bu *insan-merkezci* bakış açısıdır. İnsan-merkezcilik, tüm varlıkların en üstünün insan olduğunu kabul edip çevredeki diğer varlıkları sömürme hakkını kendinde görmektir (Günseli Tamkoç, 1994: 124). Derin ekoloji, sığ ekolojinin *insan-merkezci* bakış açısını eleştirerek ekolojik yıkım karşısında *eko-merkezci* bir bakış açısını savunmaktadır. Eko-merkezci bakış açısı, yeryüzündeki tüm ekosistem ve türlerin içsel bir değere (intrinsic value) ve yaşam hakkına sahip olduğunu ve bunların hem gezegenin ekolojik sağlığı hem de insanların sağlığı açısından gerekli olduğunu, insanlığın endüstriyel faaliyetlerini azaltmasını, tüketimci yaşam tarzlarını değiştirmesini ve insan

nüfusunun önce dengelenmesini sonra ise düşürülmesini, yaban yaşamı ekosistemlerinin korunmasını savunmaktadır (Sessions, 1995).

Naess, ekolojiyi, birbiri ve çevresiyle etkileşim halinde olan organizmaların yaşam koşullarını inceleyen disiplinler arası bilimsel çalışma olarak tanımlamıştır (2001: 36). Naess'e göre ekoloji "herşeyi bir arada tutma"nın yollarını arayan bir yaklaşım, bir metodoloji olarak ele alınabilir. Ekoloji bu şekilde ele alındığında, felsefi ve ekolojik bazı problemler (insanlığın doğadaki yeri ve bunu ilişkisel perspektiflerle yeni açıklama biçimlerinin geliştirilmesi) keşiflenebilir. Naess, ekoloji ve felsefedeki ortak problemlerin ele alındığı alanı ise "eko-felsefe" olarak tanımlamıştır (2001: 36). "Eko-felsefe", bütüncül bir bakış açısı içinde, karmaşıklık, çeşitlilik, ortak yaşam (symbiosis) gibi ekoloji biliminin temel kavramlarını kullanarak, türlerin doğadaki yerini açıklamaya çalışmaktadır (Rothenberg, 2001: 3). Naess, ekolojinin bilimsel metotlar kullanan "sınırlı" bir bilim, felsefenin ise temel, betimleyici fikirlerin en genel tartışma alanı olduğunu belirterek, eko-felsefenin daha kişisel biçimi olarak geliştirdiği "ekosofi (ecosophy)" kavramını ortaya atmıştır (1995b: 154). Naess'e göre, ekosofi, bilimden "bilgelik (wisdom)"e kayışı temsil eden ekolojik düşünme biçimidir. Kendisini sadece bilimsel bir yaklaşımla sınırlandırmaz ve bu nedenle "hangi toplum, hangi eğitim, hangi dini biçimin tüm yaşam ve gezegene faydalı olduğu ve gerekli değişimleri yapmak için neye ihtiyacımız olduğu, şeklinde sorular sormaktadır (1985: 74). "Yani ekosofi, eko-bilgelik demektir ve bilgelik de daima pratik yaşamla ilintili olmuştur" (Naess, 1994: 13). Naess, kişisel felsefi temellere dayanması nedeniyle birden fazla ekosofi geliştirmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Sessions ile birlikte, farklı felsefi ve dini duruşlardan beslenerek, insan ve insan dışındaki tüm canlı varlıkların hepsinin bir değer taşıdığı, doğa üzerindeki tahribatta insanın ve nüfus artışının rol oynadığı şeklindeki düşüncelerle derin ekolojinin temel ilkelerini oluşturmuşlardır.

2.2 Üretime Bakışı

Naess, kökleşmiş üretim ve tüketim ideolojisinin tüm endüstriyel ülkelerde ancak en net zengin batılı ülkelerde görülebileceğini belirtmiş ve bu ideolojinin ekonomik mekanizmada önemli bir değişim olmadıkça değişiminin imkânsız olduğuna inanmıştır. Naess'e göre, ekonomik yaşamda yeni ihtiyaçlar yaratılmakta ve yeni müşteriler tüketimlerini artırmaları için baştan

çıkarılmaktadır. Böyle bir sistemde, yaşam standartları yerine yaşam kalitesini destekleyecek bir önerinin tehlikeli bulunacağını dile getirmiştir (2001: 27).

Naess, ekonomik büyümeye ilişkin analizlerde, ekolojik değerlerin dahil olduğu bir değer anlayışı yerine pazarlanabilir değerlerin dikkate alındığına dikkat çekmiştir. Egemen ideolojinin, kıt olması dolayısıyla meta ve piyasa değerine sahip olan şeylerin değeriyle ilgilendiğini belirtmiştir (2001: 31). İlerleme, enerji tüketimi ve metallerin birikimiyle ölçülmektedir. Politikacılar ve enerji uzmanları, sürekli olarak yükselen enerji ihtiyaçlarından, bunlar insanların ihtiyacıymış gibi bahsetmektedir (Naess, 2001: 25). Bu açıdan Naess'e göre, egemen ideoloji tarafından, maddesel olan "yaşam standartları" ve niteliksel olan "yaşam kalitesi" birbiriyle aynı anlama gelecek biçimde kullanmakta ve bu maddesel genişlemeye olan talebi artırmaktadır.

Naess, ekonomik büyümenin gayri safi milli hasıla (GSMH) hesaplamalarıyla ölçüldüğünü ve bu ölçümlerin, "yaşam kalitesi" üzerinde olumsuz etkileri olduğunu destekleyen kanıtların giderek artmasına rağmen yine de politikada önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir. Büyüme hesaplamalarının, çevreciler tarafından eleştirisi zor olsa bile, ekonomistlerin yaptığı eleştirilerin mutlaka çevreciler tarafından takip edilmesi ve kullanılması gerektiğini dile getirmiştir (2001: 111). Naess, doğadaki her varlığın kendi başına bir değere, içsel değere (intrinsic value) sahip olmasına rağmen, GSMH hesaplamalarına bu değerlerin katılmadığını belirterek eleştirilerini sürdürmüştür. GSMH'nin refahı ölçmediğini, gelir bölüşümüne, sınırlı doğal kaynakların yok edilmesine dair bir şey söylemediğini ve ihtiyaçlar yerine istekleri ve sorumsuz bir kaynak tüketimini desteklediğini vurgulamıştır (2001: 112-114).

Naess'in eleştirilerini yoğunlaştırdığı bir diğer nokta da doğanın gölge fiyatlandırılmasıdır. Piyasalarda mübadelesi mümkün olmayan bazı mal ve hizmetlerin değerleri "gölge fiyatlama" gibi yollarla belirlenmektedir. Naess, bu tip bir değer biçimine karşı çıkmış, doğanın herhangi bir parçasının değerinin insanların teklif ettiği fiyatlar doğrultusunda belirlenemeyeceğini belirtmiştir (2001: 124-125). Bu nedenle, doğanın fiyatlandırılması yoluyla yapılan korumaların anlamsız olduğunu vurgulamıştır.

Naess, sürdürülebilir kalkınma kavramını kullanmak yerine, sürdürülebilirlik ve kalkınma kavramlarını ayrı olarak ele almıştır. Kendi açısından tanımladığı "sürdürülebilirlik", kalkınma kavramıyla uyumsuzdur. Naess, sürdürülebilirliği en genel haliyle şöyle tanımlamıştır: "Ekolojik sürdürülebilirlik, uzun dönem, yerel, mahalli, bölgesel, ulusal ve küresel ölçekte bir bütün olarak ekoloji politikalarının kriterleridir" (1995e: 447). Ancak sonrasında bu şekildeki "sürdürülebilirlik" tanımını geniş ve dar anlamda olmak üzere ikiye ayırmaktadır. "Geniş anlamda sürdürülebilirlik, sadece ve sadece, dünyadaki tüm yaşam biçimlerinin çeşitlilik ve zenginliğini garanti altına alacak yaşam koşullarındaki değişimlerdir" (1995f: 464). Dar anlamda ekolojik sürdürülebilirlik ise ekolojik felaketler karşısında yalnızca insan çıkarlarını etkileyen politikaların yapımıdır. Naess, dar anlamıyla ekolojik sürdürülebilirliğin günümüzde politik olarak kabul edildiğini ve küresel kalkınmanın bir hedefi haline geldiğini belirtmiştir. Geniş ve dar anlamda ekolojik sürdürülebilirlik arasındaki fark, geniş anlamdaki sürdürülebilirliğin, sadece insan çıkarlarıyla değil dünyadaki tüm ekolojik koşullarla ilgilenmesidir ve "kalkınma" kavramından kaçınmasıdır (1995f: 464). Naess'e göre, kalkınma kavramı, "yaşam kalitesi"ndeki bir yükseliş değil, GSMH'de bir yükseliş anlamına gelecek biçimde kullandığından, geniş anlamda sürdürülebilirlik anlayışı kalkınma kavramından kaçınmaktadır.

Derin ekoloji hareketi, kalkınmacı perspektifi "Doğal Kaynakları Koruma ve Kalkınma" yaklaşımına yönelttiği eleştirilerle somutlaştırmıştır. Böyle bir yaklaşımda kaynakların kontrol ve yönetiminin önemli olduğunu, yönetim probleminin teknik, ekonomik bir konu olarak ele alındığını belirtmişlerdir. Doğa ve insan olmayan türlerin sahip olduğu kendinde değer görülmemektedir. Bu yaklaşımdaki, "koruma", "idare", "akılcı kullanım" söyleminin pratikteki anlamı, teknik olarak mümkün olduğu kadar çabuk ölçüde doğal kaynakları insan "ihtiyaç"larına sunmaktır. İnsanların, doğanın bir parçası olduğu gözden kaçırılmakta ve doğanın kontrolü, kaynak yönetiminin temel prensibi olarak görülmektedir. Bunun anlamı ise doğanın, insan tüketimi için meta üretiminde kullanılmasıdır (Devall ve Sessions, 1985: 134-135). Doğanın, insanların kullanımı ve kalkınma için bir kaynak olarak görülmesidir.

2.3 Nüfusa Bakışı

Nüfus hakkındaki düşüncelerini derin ekoloji hareketinin ilkelerinde açıkça ifade eden Naess, ekolojik sorunlarda nüfus artışını başat problemlerden biri olarak görmektedir. Yalnızca nüfusun dengelenmesinin yetmeyeceğini, nüfusun azaltılması gerektiğini savunmuştur. Hem insan yaşamının ve kültürlerin hem de diğer canlı yaşamın gelişmesinin nüfusta bir azalmayı gerektirdiğini vurgulamıştır (2001: 29). Naess, gayri insani bulursa da bunun bir gereklilik olduğunu belirtmiştir.

Nüfusun azaltılmasına dair derin ekoloji hareketi savunucuları arasında uzlaşma bulursa da bunun nasıl olacağına ilişkin tartışmalar vardır. Bazıları azalmanın birkaç yüzyıl içerisinde meydana gelmesini istemektedir. Naess ise derin ekoloji hareketi destekçilerinden bazılarının, savaşlar veya kitlesel açlıklar olmaksızın, sıfır büyümeyi, yani nüfus istikrarının sağlanmasını öngörmelerini garip bulmuştur. Oysa ki sıfır büyümeye geçişin uygulanabilir olduğu düşünülmekte ise, neden yılda yüzde yirmi beş nüfus azalması meydana gelmesin, sorusunu sormuştur. Bunun yıllar içerisinde büyük bir nüfus farkı yaratacağını belirtmiştir (Naess, 1995d: 218).

Naess'e göre nüfus meselesinin incelenmesinde derin ve sığ ekoloji arasındaki en önemli fark, sığ ekolojinin nüfus artışı problemini yalnızca gelişmekte olan ülkelerin bir problemi olarak görmesi ve kendi gelişmiş ülkelerindeki nüfus artışını ise ekonomik ve askeri nedenlerle desteklemesinden kaynaklanmaktadır. Derin ekoloji yaklaşımı ise endüstrileşmiş ülkelerin doğa üzerinde daha çok baskı kurduğunu ve bunların nüfus artışındaki azalmanın daha önemli olduğunu vurgulamıştır (Naess, 1995a: 72).

Derin ekoloji hareketi, nüfus sorununun Malthus'un öncülüğüyle çevrecilerin gündemine girdiğine dikkat çekmiştir. Malthus'un nüfustaki artış oranının gıdadaki artış oranından fazla olması sonucu nüfus ile besin kaynakları arasındaki dengesizlik biçiminde ifade ettiği problem, günümüzde William Catton gibi düşünürler tarafından "taşınma kapasitesi" gibi ekolojik bir kavramla incelenmiştir (Devall ve Sessions, 1985: 46). Naess, 21. yüzyılın başında dünyanın taşınma kapasitesine ilginin arttığını belirtmiştir. Naess'e göre optimum nüfus sorusu bugün daha önemli bir soru olmasına rağmen, dar bir anlam içinde ele alınmaktadır. Çünkü bu tür

hesaplamalar, doğadaki türlerden yalnızca insanın yaşaması için gerekli koşullar üzerinden yapılmaktadır. Buna örnek olarak Birleşmiş Milletler'in bir sorusunu göstermektedir: "Günümüzde dünya çapındaki endüstriyel ve tarımsal kapasite, teknolojik gelişmeler ve kaynak sömürüsü dikkate alındığında, ortalama Amerikan yaşam standardına göre yeryüzünde kaç kişi yaşayabilir?" (Naess, 2001: 140). Naess, burada sorunun sadece insanların yaşamasına yönelik olarak, yani insan merkezci bir bakış içerisinde sorulmasını eleştirmiştir. Soru, diğer canlılar dikkate alındığında bu rakamın ne olacağına dair bir sorgulama içermemektedir.

Naess'in nüfustaki artışa ilişkin dikkat çektiği diğer bir nokta ise bunun doğaya ilişkin terminolojiyi değiştirmesidir. İnsan yerleşiminin olmadığı yerler yüzyılın başında "boş" ve "ıssız" olarak adlandırılırken, yüzyılın sonunda "özgür doğa" terimi kullanılmaya başlanmıştır. İnsanlar artık özgür doğayı boş doğa olarak değil, yaşamla dolu olarak görmektedir (Naess, 2001: 140). Naess, artık insanların artan nüfus yoğunluğu ve kirlilik yüzünden özgür doğaya gereksinim duyduklarına ve bunu talep ettiklerine dikkat çekmiştir.

Derin ekoloji hareketi, genelde eleştirilerini sığ ekoloji olarak adlandırdığı insan merkezci bakış açısıyla ekoloji problemlerine yaklaşan tutumlara yöneltmiş ve bunların eleştirisi üzerinden kendi hareketinin ilkelerini oluşturmuştur. Derin ekolojinin ilkelerinin ciddi bir eleştirisi ise, ekoloji tartışmalarına damgasını vuran bir diğer akım olan Bookchin'in öncülük ettiği "Toplumsal Ekoloji"den gelmiştir.

3. Toplumsal Ekoloji

3.1 Temel İlkeleri

"Toplumsal ekoloji" kavramını ilk defa 1964 yılında kullanarak, insan-doğa ilişkisini tahakküm ve hiyerarşik ilişkiler üzerinden açıklayan Murray Bookchin bu akımın kurucu ismi olmuştur. Bookchin, tahakküm biçimlerinin yalnızca ekonomik koşullardan kaynaklanmadığını ileri sürmüştür. Hiyerarşinin sınıfsız bir toplum yaratıldığı zaman kendiliğinden ortadan kalkacağı düşüncesine de karşı çıkmıştır. Bundan dolayı, toplumsal ekolojinin "ekonomik sınıfların ortaya çıkışını önceleyen ve kökeninde zorunlu olarak ekonomik bir güdü bulunmayan kurumsallaşmış zor kullanma, emir verme ve itaat etme sistemlerini" araştırdığını ve hiyerarşik

farklılaşmanın ilkel toplumda statü aracılığıyla (yaştan kaynaklanan statü, cins kimliği statüsü vb.) işlediğini belirtmiştir. Bookchin'e göre hiyerarşi tarih öncesi topluluklarda bir anda ortaya çıkmamış, yavaş yavaş, büyük adamın küçük adama tahakkümünün, savaşçıların diğerleri üzerinde kurdukları tahakkümün, şeflerin topluluk üzerindeki tahakkümünün, soyluların köylüler ve serfler üzerindeki tahakkümünün, erkeğin kadın üzerindeki tahakkümünün başlamasıyla birlikte göze görünmeden genişlemiştir. Bu geniş tahakkümün, doğanın, insanlık tarafından tahakküm altına alınmasına kadar yayılması zaman almış, insana tahakküm zamanla doğaya tahakkümü doğurmuştur (Bookchin, 1999: 55-69). Genişleyen tahakküm insanın doğayla ilişkisine taşındıktan sonra da "doğa da giderek tıpkı latifundiyalardaki köleler gibi acımasızca sömürülecek bir kaynak, bir nesne, bir hammadde olarak görülmeye başlan(mıştır)" (Bookchin, 1996: 45).

Doğa-toplum ilişkisinde hem bu ikisi arasındaki farklılığı hem de nasıl iç içe geçtiklerini incelemek için Bookchin, "Birinci doğa" ve "İkinci doğa" kavramlarını kullanmıştır. Kendilik ve bilinçliliğin gelişmediği, bilinçsiz doğal gelişimin, organik evrimin olduğu, insan öncesi biyolojik doğayı "Birinci doğa" olarak (Bookchin, 1999: 199; 1996a: 49); bilinçli birliktelik biçimlerinin ve doğal dünyayı değiştirme yeteneğinin geliştiği, dolayısıyla insanın birinci doğaya müdahale etme gücü kazandığı toplumsal evrimi, kültürel, toplumsal ve politik olanı "İkinci doğa" olarak tanımlamıştır (Bookchin, 1999: 199; 1996a: 50-51). Ancak, Bookchin, birinci ve ikinci doğa şeklinde yaptığı bu ayrımın, bilinçli ve değiştirme gücüne sahip insanlık tarafından birinci doğanın, sömürülmek için var olduğu anlamının çıkartılmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu ayrımın işaret ettiği, toplumsal evrimin köklerinin organik evrimde olduğu, evrim sürecinde olağanüstü olarak nitelediği insanın değiştirme gücü ve bilinçlilik kazandığı ve bu gücün görmezlikten gelinmemesidir. Bookchin'e göre, insanın sahip olduğu bu gücü, yeteneklerini karalamak, organik karmaşıklığa ve öznelliğe doğru olan doğal evrimin itici gücünü yadsımak olacaktır. Ekolojik sorunların kaynağı olarak yalnızca insanı gösteren yaklaşımlara (biyomerkezcilik) karşı insanın sahip olduğu değerın görülmesi gerektiğini savunmuştur. Evrimsel bakış açısında, insanlık, birinci doğaya etkin, bilinçli ve amaçlı olarak müdahale etmektedir. Ancak ikinci doğanın birinci doğadaki evrimin sonucu olması ve bu yüzden doğal olarak nitelendirilmesinin, ikinci doğanın zorunlu olarak yaratıcı ve özbilinçli olması anlamına gelmediğine ve aksine bu bilincin organik dünyayı yıkıma götürebileceğine işaret etmiştir (Bookchin, 1996a: 51). Dolayısıyla toplumsal evrim organik evrimin içinde

yeşerse de bu organik dünyaya zarar veren bir eğilime girebilir. Bookchin buna örnek olarak, günümüz toplumlarında rakipleri büyüme ya da yok olma arasında sıkıştıran rekabetçi bir pazar ekonomisini, sınıfsal, hiyerarşik ve özel mülkiyet ilişkilerini vermektedir.

Bookchin'in toplumsal ekoloji akımındaki temel fikir, birinci doğa ve ikinci doğa kavramsallaştırmasıyla sergilemeye çalıştığı hem insanlığın doğadan ayrılamayacağı hem de toplumsal olanın ekolojik olandan ayrılamayacağıdır. Temel inceleme unsuru ise toplum ve doğayı karşı karşıya getiren toplumsal evrimdeki kırılma noktaları ile bilinçli çabalarıyla doğayı dönüştürme gücüne sahip insanın nasıl organik evrime zarar verir hale geldiğidir. Bookchin'e göre, toplum ve doğayı karşı karşıya getiren toplumsal gelişmenin seyridir (Bookchin, 1999: 43-44). Bu nedenle toplumsal yapıdaki ilişki ve değer sistemini dikkate almadan ekolojik olanın incelenemeyeceğini savunmuştur. Toplumsal ekoloji akımının temel düşüncesinde, doğa-toplum ayrımının kökeni insanlar arasındaki çatışma ve toplumsal bölünmelere dayanmaktadır. Bu nedenle toplumsal alandaki hiyerarşi, tahakküm ilişkileri sorgulanmış, ekolojik bunalımın kökeni toplumsal alandaki bunalımda aranmış, doğaya hükmetme projesinin gezegeni yok oluşa sürükleyeceği dile getirilmiştir.

3.2 Nüfusa Bakışı

Bookchin'in düşüncesinde nüfus meselesine, zoolojik bir bakış açısıyla değil toplumsal bir çerçevede içinde bakılmalıdır. Zoolojik bakış açısıyla kastettiği, insanın bir tür olarak ele alınıp, çevresel bozuklukların nedenini insanlara yükleyen bakış açısıdır. Böylece Bookchin'e göre ekolojik sorunlar, toplumsal bozuklukların sonucu olmaktan çıkarılmaktadır. Böyle bir bakışta, çevre sorunlarının, etnik azınlıklardan mı, kadınlardan mı, üçüncü dünya ülkeleri mi yoksa birinci dünya ülkelerinden mi kaynaklandığına bakılmaksızın, herkesin çevreyi kirletme konusunda güçlü şirketlerle işbirliğine girdiği efsanevi bir "insanlık" yaratılmaktadır. Bir hayvan türüne indirgenen insanoğlu, canlılar dünyasının yaşamını tehdit eden, "biyoloji yasaları"na bağımlı bir zoolojik görüngeneye indirgenmektedir (Bookchin, 1999: 22).

Bookchin'e göre ekolojik bunalımın köklerini nüfus artışında aramak, sonucu nedene dönüştürmektir. Nüfus artışı, toplumsal koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır: 19. yüzyıl başlarında sanayi devrimi sırasında, insanları fabrikalara doldurmak ve ücretleri düşürmek için

geniş emek rezervlerine ihtiyaç duyulmuş ve nüfus artışı onaylanmıştır. Uzun çalışma saatleri, verem, kolera ve diğer hastalıklar Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'ni kırıp geçirmesine rağmen nüfus artmıştır. O zaman doğum oranları ölüm oranlarını aşmışsa bunun nedeni tıbbi bakım ve koşullardaki ilerlemelerin ölümlerde düşüşler yaratması değildir. Bunun nedeni, kapitalist teşebbüsler eliyle, sanayileşme öncesi aile işletmelerinin, köy kurumlarının, karşılıklı yardımlaşmanın, istikrarlı ve geleneksel yaşam biçimlerinin tahrip edilmesidir. Fabrika sistemi toplumsal ahlakı çökertmiş, tarımla uğraşanların kabaca sömürülen proleterlere dönüştürülmesi, aileye ve çocuk doğurmaya karşı sorumsuz bir yaklaşımı getirmiştir. Cinsellik, zahmetli bir hayattan kaçış yolu haline gelmiş, yeni proleterya alkolizm batağına saplandıkça, çoğu erken yaşta ölecek çocuklar dünyaya getirmiştir (Bookchin, 1996: 42-43). Bookchin, bugün ise artık burjuvazinin, sermaye artışı için gerek duyulan istihdam dışı geniş emek rezervlerine ihtiyacı kalmadığını belirtmiştir. Aylak emek gücü bir ihtiyaç olmaktan çıkıp, burjuva ekonomisinin istikrarı açısından bir tehdit haline gelmiştir. Bunun en korkunç biçimini Alman faşizminde görebilmenin mümkün olduğunu dile getirmiştir: Nazilere göre, Avrupa daha 1930'larda "fazla nüfusa" sahipti ve "nüfus sorunu" gaz odalarında "çözüldü" ve bu mantık bugün yeni-Malthusçu argümanlarda da gizli biçimde varlığını sürdürmektedir (Bookchin, 1996: 43). Bu nedenle, Bookchin, nüfus artışının nedenlerini, yani insanların üremesini, hayvanların üremesi gibi sadece biyolojik yasalar çerçevesinde değil, aynı zamanda toplumsal koşullarla ilişkili ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü insanların üremesi içinde yaşadığı kültürel koşullarla şekillenmekte, örneğin eğitilmiş ve toplumsal cinsiyet konusunda bilgi sahibi kadınlar "kendilerinin basit bir üreme makinalarına indirgenmelerine karşı çıka(bilmektedir)" (Bookchin, 1999: 11).

Bookchin, yeni-Maltusculuğun, nüfus artış oranlarının gıda üretimindeki artış oranlarını aşma eğiliminde olduğu yönündeki iddialarını sinsi bir ideolojik gelişme olarak nitelemiştir. Bunu Sudan örneği üzerinden açıklamıştır: Sudan gibi ülkelerde, açlığa nüfus artışının neden olduğu birçok çevrecinin onayladığı tipik bir argüman olarak sunulmaktadır. Oysa ABD'nin denetimindeki Dünya Bankası ve IMF, Sudan'ı tahıl yerine pamuk yetiştirmeye zorlamasa, Sudanlılar kendi kendilerine yetecek besini yetiştirebilir (Bookchin, 1999: 24). Bu nedenle, Bookchin, Malthusçuların aksine nüfus artışını, tek başına büyük bir tehdit olarak görmemiş, tek başına bir çevre sorunu nedeni olarak analiz edilemeyeceğine dikkat çekmiştir. Çünkü, nüfus bilinmeyen bir nedenden ötürü azalsa bile, büyük şirketlerin ekonomik yayılmalarını

olanaklı kılabilmek için insanları daha fazla tüketime yönlendireceğini belirtmiştir. Kısacası Bookchin, nüfus artışı, açlık ve çevre arasında kurulan denklemin, tarım alanlarının hangi amaçla kullanıldığı sorusu ve dolayısıyla tüketimin dışlanmadığı bir çerçeve içinde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.

Bookchin, nüfus artışını, toplumsal koşullar içinde ele alarak, ekolojik sorunların sadece nüfus artışıyla ilişkili açıklanamayacağını belirtse de nüfus artışının bir problem yaratmayacağını iddia etmemiştir. Aksine, bugünkü ekonomik, politik ve toplumsal koşullar böyle devam ederse, insanlığın gezegeni aşırı nüfusa boğacağını kaçınılmaz olduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle insanoğlunun akılsız çoğalmasının kontrol altına alınması gerektiğini, ancak nüfus kontrolünün otoriter, ırkçı yöntemler ya da soykırımlar yoluyla değil, toplumsal kontrollerle ya da ekolojik yönelimli doğayla denge kuracak bir toplum temelinde olması gerektiğini savunmuştur (Bookchin, 1996: 43).

3.3 Üretime Bakışı

Bookchin üretim konusunu ele alırken, "üretim için üretim", "ya büyü ya öl" kuralları etrafında şekillenen ekonomilerin, doğal dünyayla zorunlu olarak karşı karşıya geleceğini vurgulamıştır. Bu kurullarla yönetilen bir ekonomide, doğal dünyanın, doğal kaynağa ve bir sömürü unsuruna indirgeneceğini belirtmiştir. Bookchin'e göre, üretim için üretime dayanan bir toplum anti-ekolojiktir çünkü sonuçta varacağı yer, organik bütünlüğü inorganik maddelere dönüştüren, karmaşık ve zengin ilişkiler barındıran organik evrim sürecini tersine çevirmiş, dolayısıyla daha az istikrarlı bir yaşam dünyasıdır (Bookchin, 1996).

Bu noktada Bookchin'i derin ekoloji hareketinden ayıran önemli unsur genel geçer bir ekonomi eleştirisi yerine kapitalizme vurgu yapmasıdır. Bookchin, "üretim için üretim" kuralının aslında kapitalizme içkin olduğuna dikkat çekmiştir. Kapitalist bir toplumda, bu kural, teknolojik gelişmelerle hızlanmıştır. Ancak Bookchin'e göre, ekolojik sorunlar ele alınırken, kapitalizme değinmeden direkt olarak üretimi hızlandırıcı bir etken olarak ortaya çıkan teknolojiyi suçlamak, teknoloji, makine ve teknik süreçleri zararlı hale getiren derinlerdeki toplumsal koşulları göz ardı etmek olacaktır: Modern kapitalizm, geçmişteki herhangi bir toplumdan daha fazla olmak üzere teknik güçleri en üst sınırına kadar geliştirmiştir. Ancak, her ekosistemi,

toprak parçasını, su yolunu doğal kaynağa çeviren şey, bizzat teknoloji ve sanayi değildir. Teknoloji ve sanayi, büyüme için verilen mücadelede sömürülen şeyleri paraya çevirmemiştir. Bu nedenle kapitalizm yerine "sanayi toplumu" sözcüklerinin kullanılmasının yanıltıcı olacağını dile getirmiştir. Kapitalizmin getirdiği yeni toplumsal ilişkilere (ücret, emek vb.) değinmeden "sanayi toplumu"ndan bahsetmenin, teknolojiye, mistik bir güç ve sahip olmadığı bir özerklik atfetmek anlamına geleceğini vurgulamıştır. Bu mantık ise, teknoloji sorunu çözüldükten sonra, ücretli emek, rekabet vb. koşullar altında bile toplumun "yeşil", "ekolojik" bir piyasa toplumuyla birlikte yaşayabileceğine dair örtük olarak yanlış bir anlayış yaratacaktır. Böylece dilin yanlış kullanımı, toplumsal ve ekolojik açıdan son derece kullanışlı olan teknolojiye, kapitalist ilişkilere yüklenmesi gereken suçu yükleyecektir (Bookchin, 1999: 98).

Bookchin'e göre teknolojinin yaratıcı potansiyelini, tahrip kapasitesinden ayırmak gerekmektedir. Paleolitik çağ sonrasındaki Neolitik Devrim'i doğayla insanlık arasında ahenk yaratan bir dönem, teknolojik bir devrim olarak görmüştür. Bookchin'e göre bu dönem, insanlığa tarım becerilerini, dokumacılığı, çömlekçiliği, hayvanların evcilleştirilmesini, tekerleğin keşfini ve diğer birçok ilerlemeyi armağan eden dönemdir. Her ne kadar insanlıkla doğa arasındaki denge açısından yıkıcı teknik ve teknolojik gelişmeler olsa da ileri teknolojileri toptan devre dışı bırakmak yerine, teknolojiyi, toplum ve doğal dünyanın uyumuna katkıda bulunacak şekilde ekolojik ilkelere göre düzenlemek gerektiğini savunmuştur (Bookchin, 1996: 41). Dolayısıyla Bookchin'e göre, teknolojik gelişmenin hangi amaçla ve nasıl kullanıldığını, kapitalist bir toplumsal yapıda hangi amaca hizmet ettiğini anlamak ve açığa çıkarmak, onun yıkıcı ve yaratıcı potansiyelini ayırtırmaya yarayacak ve toplumsal üretim ilişkilerindeki yerinin doğru anlaşılmasını sağlayacaktır.

Bookchin'in üretimle ilişkili olarak üzerinde durduğu bir diğer unsur, üretim ve çevre sorunları arasındaki ilişkinin, tek başına büyümeye sınırlar koymakla çözülemeyeceğine yönelik vurgularıdır. Bookchin'e göre, Stanford Araştırma Enstitüsü'nün "büyümeye sınırlar koyma" anlayışını ticari dünyada hızlı bir büyüme endüstrisi olarak gördüğü, tarım işletmelerinin "doğal gıda" piyasasına yanıt vermek için organik gıda üretimi piyasaları yarattığı bir ortamda, büyümenin önünün kesilmesinin aksine yeni bir büyüme piyasası yaratılmaktadır (Bookchin, 1996: 58). Mülkiyetçi, bürokratik ve kar temelli bir toplumsal yapıya, mülkiyet ve denetim

ilişkileri üzerinden karşı çıkılmazsa, Roma Kulübü'nün ortaya attığı "büyüme sınırlama" talebinin yüzeysel kalacağını vurgulamıştır.

4. Ekolojik Sorunların İncelenmesinde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji Arasındaki Temel Tartışma Unsurları

Derin ekoloji ve toplumsal ekoloji arasındaki başat tartışmalardan biri, derin ekoloji perspektifinde insanlığın yaşam dünyasındaki tüm diğer canlılarla eşit tutulmasıdır. Bu noktada Bookchin'in derin ekolojiye yönelik ilk temel eleştirisi, insanlığı doğal dünyanın alt düzeyine yerleştirerek, insanlığın doğal evrimdeki yerini yadsımasıdır (1996a:100). Bookchin'in bu eleştirisiyle vurgulamak istediği, derin ekoloji tarafından, "özel değeri" diğer türlerden az ya da çok olmayan, sinsi bir insanlık imgesi yaratılarak, insan aklı ve insanın değiştirme yeteneğinin göz ardı edilmesidir. Derin ekolojinin mantığından bakıldığında, eğer biyosferdeki bütün organizmalar "özel açıdan" "kendini gerçekleştirme" hakkına eşit derecede sahiplerse, o zaman insanın sıtma ve sarı humma taşıyan sivrisinekleri öldürme hakkı yoktur (Bookchin, 1996a: 153). Naess'in bu eleştiriye cevabı, bütün varlıkların yaşamak için eşit haklara sahip olduğu şeklinde yaptığı önerinin, insanların diğer canlıları öldürmeye hiçbir zaman hakları olmadığı şeklinde algılanışının yanlış olduğunu belirtmek olmuştur. Naess, insanların yaşam hakkına sahip olduğunu ve bu nedenle yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak için doğayı kullanacaklarını dile getirmiştir (Sessions, 1995: 191). Eleştiriyi "yaşamsal ihtiyaçlar" ve "yaşamsal olmayan ihtiyaçlar" arasında ayırım yaparak aşmaya çalışmıştır. Ancak yaptığı bu ayırım da toplumsal ekoloji tarafından "görelî etiğe" yol açtığı için yeniden eleştirilmiştir.

Bookchin, derin ekolojinin yazarları Bill Devall ve George Sessions'un "yeterli neden olmadıkça diğer canlıları öldürme hakkımız yoktur" şeklinde koydukları sınırla sorunun çözülemeyeceğini belirtmiştir. Çünkü "yeterli neden" gibi bir söz, belirsiz bir anlam taşımakta ve görelî bir etiğe yol açmaktadır. Örneğin, Devall ve Sessions'ın öldürmek için "yetersiz neden" olarak düşündüğü şey, bugünkü sitem altında pek çok kişi için refahı ve yaşamını sürdürmesi için yeterli neden olabilir (Bookchin, 1996a: 153).

Bookchin'e göre, insanlığın yaşam dünyasındaki bütün canlılarla bir tutulması mantığının ortaya çıkaracağı diğer sonuç ise, nasıl leoparın avını öldürüp tadını çıkarma hakkı varsa,

insanların da biyosferi kendi amaçlarına uyacak biçimde kullanma hakkının doğmasıdır. "Böylece doğa, en iyisinden ahlaksal olarak yansız veya en kötüsünden insan kurnazlığı ile hayvan akılsızlığı arasında bir döğüşün yaşandığı Darvinci bir ormana geri dönüş yapar" (Bookchin, 1996: 155). Bu noktada Bookchin'in derin ekolojiye yönelik ikinci eleştirisi doğmakta ve aralarındaki diğer bir tartışma noktası başlamaktadır.

Aralarındaki bu ikinci tartışma noktası, ekolojik sorunların nedenleri ve çözüm yollarını bulmada toplumsal yapının göz önüne alınıp alınmaması üzerinedir. Bookchin'e göre, derin ekoloji, ekolojik meseleleri incelerken insan yaşamını toplumsal gelişimden yoksun bırakmaktadır (1996: 133). Bunun anlamı şudur: Bookchin, insanlık sözcüğünün, ezenler ve ezilenler olarak karşı karşıya gelen, sürekli çatışma içinde yaşayan toplumsal varlıklar olarak değil, bir canlı türü olarak ele alındığı ölçüde, yaşamın evriminin dışına konarak cansız bir nesne gibi rafa yerleştirileceğini vurgulamıştır. Bu tarz bir düşünce biçimi ise insanların, her biri ayrı ekolojik sorunlarla ilintili olan çeşitli toplumlarda yaşadığı gerçeğini göz ardı edecektir (Bookchin, 1999: 29). Böyle bir bakış açısının sonucu, ekolojik meselelerin incelenmesinde, toplumsal nedenlerden çok toplumsal semptomlara odaklanılması olacaktır.

Toplumsal ekoloji, sosyal yapıya ve özellikle sosyal yapı içindeki hiyerarşik ilişkilere odaklanmıştır. Toplumsal yapıdaki hiyerarşik ilişkilerin, insan ve doğa arasında da hiyerarşik bir ilişkiye yol açtığı vurgulanmış ve ekolojik sorunların çözümünün, sosyal yapının değiştirilmesi ve tüm hiyerarşik ilişkilerin ortadan kaldırılmasıyla gerçekleşeceğini savunmuştur. Ancak toplumsal ekolojinin bu tespiti, derin ekoloji taraftarlarınca eleştirilmiş ve insan merkeziliğin farklı bir yüzü olarak görülmüştür. Hiyerarşik ilişkilerin çözümlendiği eşitlikçi toplumlarda da toplumun doğa üzerindeki hakimiyetinin devam ettiği örnekler olduğunu ve bu nedenle hiyerarşik ilişkilerin bitişinin, ekolojik sorunları da bitireceğine dair bir kesinlik olmadığını dile getirmişlerdir (Zimmerman, 1989). Ancak bu eleştiri, ekolojik olanın toplumsal olanla iç içe analiz edilmesi gerektiğine yönelik tespite bir cevap niteliği taşımamaktadır. Ekolojik sorunların daha eşitlikçi bir toplumda çözülüp çözülemeyeceği ayrı bir tartışma, ekolojik sorunların bir toplumdaki üretim ilişkileri, mülkiyet ilişkileri, sınıfsal ilişkiler ve kurumsal yapıdan bağımsız analiz edilemeyeceği ayrı bir tartışma noktasıdır.

Bu noktada Bookchin'in analizi önem taşımaktadır. Bookchin'e göre, insan yaşamı, sadece doğadaki diğer türlere eşit bir canlı olarak ele alınıp, toplumsal gelişimden ayrı analiz edildiği takdirde, hiyerarşi, egemenlik ve devlet gibi toplumsal özelliklere değinmeksizin, toplum, doğanın üzerine yüklenmiş bir soyutlama olacaktır. Bu ise, çoğunlukla, insanoğlunu doğayı harap eden bir lanet olarak gören, "doğal yasalar" etrafında şekillenen kolaycı bir biyolojizme yol açacaktır. Derin ekolojinin dayandığı biyomerkezci düşünce, diğer yaşam biçimlerine karşı insani kibri dizginlemek ve biyosferin yıkımına karşı durma çabasında olmasına rağmen, zenginle yoksul, erkekle kadın, beyazlarla renkli insanlar, sömürenlerle sömürülenler arasında bir ayrım yapmadığı zaman, insanlığın biyosfere verdiği zararı çözümülemesi zordur (Bookchin, 1996a: 133). Aynı zamanda, Bookchin, derin ekolojinin toplumu dikkate almadığı için, toplumu oluşturan çeşitli oluşumları, kurumları, ilişkileri de yadsıdığını belirtmiştir. Oysa, insanlar, toplumsal varlıklar olarak, birbirleriyle kurumlar üzerinden ilişkiye geçmekte ve bu kurumlar da doğal dünyayla olan ilişkilerinin niteliğini belirlemektedir (Bookchin, 1999: 28). Bu nedenle, "insanlık" toplumdaki bağımsız ele alındığı zaman muğlak bir sözcük olacaktır.

"Tıpkı 'insanlık' gibi muğlak sözcükler ya da homo sapiens gibi zoolojik terimler kullandığımızda, imtiyazlı beyazlarla diğer ırklar, kadınlarla erkekler, zenginlerle yoksullar, ezenlerle ezilenler arasındaki büyük ayrımların ve uzlaşmaz çelişkilerin kullandığımız sözcüklerin berisinde saklı kalması gibi; 'toplum' ya da 'medeniyet' gibi muğlak sözcükler kullandığımızda da özgür, hiyerarşik olmayan, sınıfsız ve devletsiz toplumlarla değişen ölçülerde hiyerarşik, sınıflı, devletçi ve otoriter olan toplumlar arasındaki ayrımları gözden kaçırmış oluruz. Böylece toplumsal bir yönelimi olan ekolojinin yerini zooloji alır. Hayvanlardaki nüfus değişikliklerinden yola çıkan genelgeçer 'doğa yasaları', çatışan ekonomik ve toplumsal çıkarlara ikame edilir" (Bookchin, 1999: 34-35).

Bookchin'in toplumsal ekoloji düşüncesinde, diğer türler gibi insan da doğal evrimin bir ürünüdür. Ancak insanı diğer memelilerden farklı kılan şey çeşitli toplum türleri oluşturmaları ve bu toplum türlerinin insanların davranışlarını ve doğal dünya ile etkileşimini belirlemesidir. Bu nedenle, derin ekoloji düşüncesinde, diğer türlerden farklı olan tüm özelliklerine rağmen insanın biyomerkezci eşitlik fikri içinde kaybolmasını eleştirmiştir. Çünkü biyomerkezci eşitlik fikrinde, yoksullar ve güçsüzler birçok canlı türü arasından herhangi birine indirgenecek ve toplumsal olarak vazgeçilebilir iseler yok edilmeye açık hale gelecektir. Diğer taraftan

ekolojik sorunların incelenmesinde, insan ve doğa arasındaki etkileşimi şekillendiren toplumsal yapıya dair unsurlar (üretim, tüketim, mülkiyet, sınıf ilişkileri, devlet vd.) göz ardı edilecektir.

5. Sonuç

Ekolojik tahribat, tarihsel olarak üretimin toplumsal örgütlenişinin bütün biçimlerinde var olmakla birlikte bugün kritik bir eşik olarak adlandırılan sınıra ulaştığı artık genel kabul görmektedir. Brown'un işaret ettiği üzere dünya nüfusunun 1950'den itibaren önceki 4 milyon yıldan daha fazla artışı, dünya ekonomisindeki büyümenin ise sadece 2000 yılında bütün 19. yy. büyümesi aşan bir oranda gerçekleşmesi (2009: 3) ekolojik varlıklar üzerinde oluşan kıtlık ve tahribatta, büyüme ve nüfus üzerine tartışmaları yoğunlaştırmıştır. Örneğin, Dünya Bankası, nüfus artışının mal ve hizmetlere talebi artıracaklarını bunun ise doğal ortam üzerindeki baskıyı artıracaklarını iddia etmiştir. Özellikle fakirlerin doğal kaynaklara daha çok bağımlı olduğunu, bunlardaki bir nüfus artışının, uygun olmayan alanların tarıma açılmasına neden olacağını belirtmiştir (Dünya Bankası, 1992: 26-30). Ancak Bookchin'in işaret ettiği üzere nüfus artışının ekolojik tahribatla ilişkisi incelenirken bunun toplumsal yapıdaki ilişkilerden bağımsız bir değişken olarak incelenmesi diğer bir ifadeyle nüfusun homojen olarak alınması, nüfusun tüketim düzeyinin şekillenmesinde toplumsal üretim ilişkilerinin (örneğin kapitalist sistemde var olabilmek için rekabet mantığının ve bunun yarattığı üretim için üretim anlayışının reklam, moda, pazarlama teknikleri vasıtasıyla nasıl tüketime dönüştürüldüğünün) göz önüne alınmaması gerçekliği çarpık biçimde yansıtacaktır. Ekolojik tahribatla nüfus artışı arasındaki ilişki incelenirken, her ne kadar nüfus artışının ekolojik varlıklar üzerinde baskı yarattığı bir veri olsa da nüfusun gelir dağılımı açısından homojen bir bileşimi temsil etmediği ve taleplerinde homojen olmadığı göz önünde tutulmalıdır. Örneğin Foster'in işaret ettiği üzere, "eğer fosil yakıtların (gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak) kullanılmasının gelir dağılımı ile aynı örüntüyü izlediğini –gelir arttıkça daha çok fosil yakıt kullanıldığını- varsayarsak, 1987'de ABD nüfusunun en zengin yüzde 10'unun kişi başına havaya saldıkları karbondioksit, en yoksul yüzde 20'nin kişi başına saldırdığı karbondioksitten 11 kat fazladır" (2002: 33). Nüfusun gelir dağılımı açısından homojen bir bileşimi temsil etmediği göz önüne alındığında, en yüksek gelirli nüfusun tüketim bileşiminin, nüfusa eklenen yeni oranın tüketim bileşiminden daha çok doğaya zarar verebileceği sonucuna da ulaşılabilir. Brown, bu yüzyılın ilk yarısında yaklaşık 3 milyar insanın dünya nüfusuna eklenmesinin ancak bu oranın yaklaşık 2 milyarının Hindistan

altkıtası ve Sahraaltı Afrika'da gerçekleşmesinin beklendiğini belirtmiştir (2009: 21). Meseleye ekolojik ayak izi hesaplamaları açısından bakıldığında, nüfus artış oranının en yüksek olmasının beklendiği bölgelerin, doğa üzerinde en az baskı yapanlar olduğu görülmektedir. Bireyin hem gereksinimlerini karşılamak hem de atıklarını yok etmek için kullandığı biyolojik üretken alanı hesaplayan bir ölçü olan ekolojik ayak izi hesaplamalarında, doğaya biyokapasitesinin üzerinde baskı yapan, ekolojik ayak izi büyük olan ülkeler arasında ilk sıralarda ABD, Danimarka, Belçika, Kanada gibi ekonomik açıdan güçlü kapitalist ülkeler yer almaktadır. Ekolojik ayak izi en küçük olan ülkeler sıralamasında ise Hindistan, Mozambik, Kenya ön sırada yer almaktadır (footprintnetwork.org, 2010). Ekolojik ayak izi ulusal ölçek hesaplama formülüne bakıldığında (Ekolojik ayak izi = Tüketim × Üretim × Nüfus) her ne kadar Hindistan ve Afrika ülkelerinde nüfus artışının daha çok olacağı belirtilse de bu ülkelerin ekolojik ayak izi hesaplamasında sona yer alması, doğaya biyokapasitesinin üzerinde baskı yapan unsurlar olarak formüldeki üretim ve tüketim unsurlarının nüfus artışından daha baskın olduğunu göstermektedir.

Ancak buradan tüm nüfusun gelir düzeyinin eşit düzeye getirilmesiyle sorunun çözüme ulaşacağı anlaşılmamalıdır. Nitekim, çevre üzerinde bir baskı unsurunu da gelir düzeyi yükseldikçe "gıda zincirinde yükselme" talepleri (insanların beslenme şeklini dönüştürüp, et, süt, yumurta ve balık gibi hayvansal proteinleri günlük gıda listelerine eklemesi) yaratmaktadır. (Brown, 2009: 40-41).

Ekolojik tahribatla nüfus ilişkisine bakılırken başka bir unsur ise nüfusun mekânsal dağılımıdır. Kapitalizm üretimi mekânsal olarak bölmüş, nüfusun büyük merkezlerde toplanmasına ve kent nüfusunun artışına yol açmıştır. Burkett'in vurguladığı üzere, kırsal nüfusun azaltılarak nüfusun kentsel alanlarda yığılması, kendine yeterliliğin yerine tarımın sanayileşmesinin alması maddenin çevresel sürdürülebilirliğini ve dolayısıyla beraberinde insan sağlığını da tehdit eder hale gelmiştir (2004: 158). Kentlerde artan nüfusun çevre üzerinde yarattığı tahribat ise mahalli, bölgesel ve küresel olmak üzere üç düzeyde ele alınmaktadır. "Mahalli olarak, yerin yüzeyine, üstüne ve altına briketten, çimentodan, camdan 'inşa edilmiş çevre', topografyayı değiştirir ve onun yerine geçer. Bölgesel olarak, yapay ısı üretilir. Nüfusu 250.000'in üzerindeki kentler, etraflarındaki kırsal bölgeden daha sıcak 'ısı adaları' haline gelir. Küresel olarak bakıldığında, bu kent alanlarının, atmosferik problemlere, havaya kükürt ve büyük miktarda karbondioksit

salma gibi katkısı vardır" (Turner'dan aktaran Foster, 2002: 22). Bunun yanında nüfus ve doğa arasındaki ilişki incelenirken, nüfus artışını kendi başına bir sorun olarak görenlerin en çok başvurduğu argüman, nüfusun beslenme sorununun doğa üzerinde baskı yaratacağı iddiası olmasına rağmen, yapılan çalışmalarda dünyada, nüfusu beslemekten daha fazla gıda olduğu, sorunun sebebinin fiziksel kısıtlılıklardan değil, üretim ve bölüşümden kaynaklandığı da vurgulanmıştır (Foster, 2003: 24). Nüfus artışı ve doğa arasındaki ilişkiye tüm bu incelemeler (nüfusun gelir dağılımı açısından homojen olmayışı, üretim ve tüketim ilişkisi, nüfusun tüketim alışkanlıkları, gıda zincirinde yükselme talepleri, nüfusun mekânsal açıdan dağılımı vb.) çerçevesinde bakıldığında, ekolojik tahribatı toplumsal ilişkilerden azade bir nüfus artışı değişkeniyle incelemek mümkün görünmemektedir. Bütün bunlar, nüfus sorununun, nüfus artışı-ekolojik tahribat arasında kurulan tek boyutlu nedensel bir ilişkiden ziyade, toplumsal sistemin içindeki diğer unsurlarla ilişkili olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Yukarıda kısaca değinilen iktisadi yaklaşımlarda nüfus artışı ve doğa arasındaki ilişki, derin ekoloji yaklaşımının yerinde bir tespitiyle sığ bir yaklaşımla yalnızca büyümeyi tehdit etmesi üzerinden iktisadi bir mantık çerçevesinde analize girmiştir. Ancak derin ekoloji yaklaşımı da nüfus artışı ve doğa ilişkisini toplumsal sistemin bütünlüğünden azade bir sorun olarak incelemiştir. Bu noktada Bookchin'in, ekolojik olanla toplumsal olanın birbirinden ayrı incelenemeyeceği vurgusu nüfus ve doğa ilişkisinin bütünsel incelenmesinde önemli bir yol göstericidir.

Nasıl doğa ve nüfus arasındaki ilişkiyi toplumsal yapıdaki unsurlardan ayrı incelemek mümkün değilse, aynı şekilde üretim ve doğa arasındaki ilişkiyi de Bookchin'in "İkinci doğa" olarak nitelendirdiği toplumsal evrim sürecinde insan ve doğa arasındaki ilişkiyi şekillendiren toplumsal yapıya ait değerlerden ayrı incelemek mümkün değildir. Üretim ve tüketim ilişkileri toplumsal sistem içinde şekillenirler. Dolayısıyla günümüzde ekolojik tahribatın gezegeni tehdit eder boyuta ulaşması incelenirken kapitalist sistemin işleyiş özellikleri, bunun nasıl bir üretim mantığı ortaya çıkardığı ve bunun nasıl bir tüketimi beslediği anlaşılmadan "üretimin sınırlandırılması" üzerinden yapılan çözümler yetersiz kalacaktır. Kapitalizm doğal sınırlar ve insanın üretim etkinliği üzerinde ikili bir etki ortaya çıkarmıştır. "Kapitalizm bir taraftan, emek ve doğa tarafından üretilebilir kullanım değerleri bulma ve elde etme yönündeki amansız arayışı ve maddi üretimin çeşitliliğini ve mekânsal boyutunu genişletmesiyle, üretime özel ve belirli doğal koşullar tarafından getirilen sınırlamaları gevşetir. Öte yandan, üretici güçleri sömürücü

biçimde bilimsel olarak geliştirmesiyle, 'kendisini durmadan genişleyen ölçekte yeniden üretmeye' olan özünden gelen eğilimiyle ve buna bağlı olarak üretimin doğal sınırlarını küresel, biyosferik düzeye genişletmesiyle, kapitalizm, gerçekten gezegen çapında bir çevre felaketine yol açabilecek güçteki ilk toplum biçimidir" (Burkett, 2004: 87). Çünkü kapitalist sistem ihtiyaçlara dayalı, kullanım değerinin hâkim olduğu değil, değişim değeri yaratarak artı değer maksimum kılınmasının amaçlandığı bir üretim mantığına dayalıdır. Kapitalist sistemde yeterlilik değil, sermaye birikiminin sürekli artırılması, rekabet gereği maliyetleri azaltarak (çevresel amaçlı düzenlemeler önemli bir maliyet unsurudur) karı maksimum kılma başat olduğundan, ekonominin doğayı tahrip etmesinin önüne geçilmesi mümkün değildir.

Bu bağlamda klasik ve neoklasik iktisatçıların üretimle hiçbir zaman problemi olmamış, derin ekoloji ise üretime ilişkin eleştirilerini kapitalist sistemin mantığına değinmeden soyut bir ekonomik yaşam vurgusu üzerinden yapmıştır. Ancak Bookchin'in vurguladığı üzere "öncelikle, ekolojik sorunlarımızın çözümüne giden ana yol toplumsal niteliktedir" (1999: 9) ve bu nedenle "insanları olduğu gibi çevreyi de yozlaşmaya götüren derin hiyerarşik ilişkilerin, tahakküm sistemleri kadar sınıf ilişkilerinin ve ekonomik sömürünün de tutarlı bir çözümlemesini yapmalıyız" (1999: 13). Tarihsel süreçte insanın ihtiyaçlarını karşılamak için doğayla girdiği ilişkinin, kapitalist sistemde nasıl yıkıcı bir üretim ilişkisine dönüştüğünü anlayarak yapılan çözümleme, kapitalist sistem içinde "küçülme" ya da "durgun durum" dengesi üzerinden getirilen çözüm önerilerinin de nasıl imkânsız olacağını sergileyecektir.

KAYNAKÇA

- Brown, L. (2009), *Dünyayı Nasıl Tükettik?* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bookchin, M. (1996), *Ekolojik Bir Topluma Doğru* (çev. A. Yılmaz). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bookchin, M. (1996a), *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi* (çev. R.G. Ögdül). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Bookchin, M. (1999), *Toplumunu Yeniden Kurmak* (çev. K. Şahin). İstanbul: Metis Yayınları.
- Burkett, P. (2004), *Marx ve Doğa* (çev. E.Özkaya). Ankara: Epos Yayınları.

- Burkett, P. (2008), *Marksizm ve Ekolojik İktisat: Kızıl ve Yeşil Bir Ekonomi Politığı Doğru* (çev. E. Günçiner). İstanbul: Yordam Kitap.
- Çınar, S. (2015), "Doğal Kaynaklar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği". *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 37(2), 171-190.
- Devall, B. ve Sessions, G. (1985), *Deep Ecology: Living As If Nature Mattered*. Utah: Peregrine Smith Books.
- Dünya Bankası (1992), *Development and Environment*. New York: Oxford University Press.
- England, R. W. (2000), "Natural Capital and Theory of Economic Growth". *Ecological Economics*, 34, 425-431.
- Foster, J.B. (2002), *Savunmasız Gezegen*, Ankara: Epos Yayınları.
- Foster, J.B. (2003), "Between Economics and Ecology: Some Historical and Philosophical Considerations for Modellers of Natural Capital", *Environmental Monitoring and Assessment*, 86, 63-74.
- Malthus, T. R. (1967), *An Essay on the Principle of Population, Volume Two*. London: Aldine Press.
- Mankiw, G. (2009), *Makro Ekonomi*. Ankara: Eflatun Yayınevi.
- Nadeau, R.L. (2003), *The Wealth of Nature: How Mainstream Economics Has Failed the Environment*. New York: Columbia University Press.
- Naess, A. (1985), An Interview with Arne Naess. In B.Devall & G.Sessions, *Deep Ecology: Living As If Nature Mattered* (pp. 74-78). Utah: Peregrine Smith Books.
- Naess, A. (1994), Derin Ekolojinin Temelleri. In G. Tamkoç (Ed.) *Derin Ekoloji* (pp. 9-17). İzmir: Ege Yayıncılık.
- Naess, A. (1995a), The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects. In G. Sessions (Ed.), *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (pp. 64-84). Boston: Shambhala Publications.
- Naess, A. (1995b), The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary. In G. Sessions (Ed.), *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (pp. 151-156). Boston: Shambhala Publications.
- Naess, A. (1995c), Deepness of Questions and the Deep Ecology Movement. In G. Sessions (Ed.), *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (pp. 204-213). Boston: Shambhala Publications.

- Naess, A. (1995d), The Deep Ecology "Eight Points" Revisited. In G. Sessions (Ed.), *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (pp. 213-221). Boston: Shambhala Publications.
- Naess, A. (1995e), Politics and the Ecological Crisis: An Introductory Note. In G. Sessions (Ed.), *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (pp. 445-454). Boston: Shambhala Publications.
- Naess, A. (1995f), *Deep Ecology for the Twenty-second Century*. In G. Sessions (Ed.), *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (pp. 463-469). Boston: Shambhala Publications.
- Naess, A. (2001), *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of An Ecosophy* (çev. D. Rothenberg). Cambridge: Cambridge University Press
- Ricardo, D. (2007), *Ekonomi Politîğin ve Vergilendirme İnkeleri* (çev. T. Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Rothenberg, D. (2001), Introduction: Ecosophy T-from intuition to system. In A.Naess, *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of An Ecosophy* (pp. 1-23). Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, A. (2006), *Milletlerin Zenginliği* (çev. H. Derin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sessions, G. (1995), Ecocentrism and the Anthropocentric Detour. G. In G.Sessions (Ed.), *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (pp. 156-184). Boston: Shambhala Publications.
- Sessions, G. (1995), Arne Naess On Deep Ecology and Ecosophy: Introduction. In G. Sessions (Ed.), *Deep Ecology for the Twenty-First Century* (pp. 185-194). Boston: Shambhala Publications.
- Tamkoç, G. (1994), Derin Ekoloji (Yeşil Politika) Terimleri. In G. Tamkoç (Ed.), *Derin Ekoloji* (pp. 124-126). İzmir: Ege Yayıncılık
- Zimmerman, M. E. (1989), "Introduction to Deep Ecology". *Global Climate Change*, 22, Summer.
- footprintnetwork.org. (2010). [Accessed 12.12. 2010].